

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

RABBANİ YAHUDİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ: RABBİ YİŞMAEL VE RABBİ AKİVA EKOLLERİ

Ömer Faruk ARAZ

Dr. Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve
Din Bilimleri Anabilim Dalı

omer.araz@kocaeli.edu.tr / omerfarukaraz@yahoo.com

Orcid Id: 0000-0002-7425-4164

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20 Haziran 2019/ 20 June 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Temmuz 2019 / 17 July 2019

Yayın Tarihi / Published: 19 Temmuz 2019/ 19 July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Cilt / Volume: 3 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 185-202

Öz

Miladi ilk yüzyıl Yahudilik için son derece önemli siyasi ve sosyal hadiselerin yaşandığı bir dönemdir. Bu süreçte bünyesinden Hıristiyanlık başta olmak üzere çeşitli dini grupların çıktığını, dini hayatın merkezinde yer alan 2. Mabedin yıkıldığını ve özellikle Kudüs başta olmak üzere zamanla tüm Filistin coğrafyasında (Kutsal Topraklarda) Yahudi varlığının ortadan kalkmaya yüz tuttuğunu görmekteyiz. Tüm bu yaşananlar Yahudiliğin hem teşkilat yapısını hem de tatbikini etkilemiş, değiştirmiştir. Bu dönemde yaşamış olan Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva önemli iki dini şahsiyet olarak hem yaşadıkları döneme hem de daha sonraki devirlere damgalarını vurmuş ve Rabbani Yahudiliğin teşekkülüne önemli ölçüde katkı sağlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Yişmael, Akiva, Rabbâni, Yorum, Middot, Rabbani Ekolleerdemli kişi ve kişiliklerin yetişmesi için de uygun şartlar varlığını sürdürmektedir.

The Formation of Rabbinic Judaism: Yişmael And Akiva Schools

Abstract

The 1st century AD is a period of political and social events have been experienced that are extremely important for Judaism. In this process, various religious groups, especially Christianity, emerged from Judaism and we see that the 2nd Temple, which was at the center of Jewish religious life, was destroyed and that the Jewish presence in the Palestinian territories (Holy Land) started to disappear. All these events have affected and changed both the organizational structure and the practice of Judaism. Rabbi Yishmael and Rabbi Akiva, who lived in this period, have left their mark on both the period they lived and later periods as two important religious figures and have made a significant contribution to the formation of rabbinic Judaism.

Keywords: Yişmael, Akiva, Rabbinic, Interpretation, Middot, Rabbinic Schools

GİRİŞ

Rabbani Yahudiliğin Teşekkülü: Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva Ekolleri:

Yahudi dini tarihinde son derece önemli iki şahsiyet olan Rabbi¹ Yişmael ve Rabbi Akiva Kudüs Talmudu'nda "Dünyanın babaları" olarak tavsif edilmektedir.² Bu makalede iki din adamının kısaca hayatlarından, ekollerinin temel özellikleri ve farklılıklarından bahsedeceğiz.

1. Rabbi Yişmael'in Hayatı

Miladi 1.ve 2.yy'larda yaşamıştır. Tannaim'in³ 3. neslindedir. Filistin'in Yukarı Celile bölgesi kökenli olup içlerinden Baş Kohen çıkmış olan zengin bir ailenin mensubudur. Karakteri, görüşleri, çalışmaları, öğretileri ve kendisine izafe edilen 13 Yorum Kuralı sebebiyle tannaitik dönem halahik midraşları⁴ ile rabbânî Yahudilik anlayışı üzerine büyük etkileri olmuştur. Kendinden sonra adıyla anılan ekolün kurucusudur.⁵

Rabbani Yahudilik için önemli bir kişilik olan Yişmael'in hayatı ile ilgili kaynaklarda efsanevi karakterde bilgiler de bulunmaktadır. II. Mabed'in tahribi esnasında henüz küçük bir çocukken Romalılar tarafından

-
- 1 Rabbi kelimesi makalenin devamında Yişmael ve Akiva dışındaki din adamları için kullanıldığında "R." şeklinde kısaltılacaktır.
  - 2 *The Jerusalem Talmud: a translation and commentary*, (ed.) Jacob Neusner, (USA: Hendrickson Publishers, 2008), Şekalim 3:1, 47b. (Bundan sonra sadece 'Kudüs Talmudu' olarak ifade edilecektir.)
  - 3 Tannaim: Genellikle miladi 10-220 yılları arasına tarihlenen, içerisinde altı kuşağın yer aldığı din adamları grubuna verilen isimdir. Bu ilim adamlarının görüşleri Yahudi dini literatürünün en önemli eserlerinden birisi olan ve bu dönemde tedvin edilen Mişna'da yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Sperber, "Tanna, Tannaim", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, (USA: Thomson-Gale, 2007), 19: 505-506.
  - 4 Halahik Midraşlar: Kitabı Mukaddes'in daha çok ahkâm belirten kısımlarının açıklama ve yorumlarına yer verilen eserlerdir. Bu tür eserlere örnek için bkz. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Gelenegi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 230-249.
  - 5 Shmuel Safrai, "Yishmael ben Elisha", *EJ*, 10: 83; Ayrıca bk. Gary G. Porton, "Yishmael Ben Elisha", *Encyclopaedia of Religion (ER)*, (USA: Macmillan Reference, 2004), 14: 9890-9891; S. Mendelsohn, "Ishmael b. Elisha", *The Jewish Encyclopaedia (JE)*, (New York and London: Funk & Wagnalls Comp., 1904), 6: 648-649.

alikonulduğu; daha sonra talebesi olacağı R. Yehoşua b. Hananya tarafından kurtarıldığı; ayrıca R. Eliezer ve özellikle halahik midraş konusunda Nekonya ben ha-Kanah'tan eğitim aldığı rabbani kaynaklarda zikredilmektedir.⁶

Ayrıca Yişmael'in el-Halil'in (Hebron) güneyinde Idumea (Edom) yakınlarındaki Kfar Aziz'de ikamet ettiği; bu bilginin yerel gelenekleri dikkate alarak verdiği hükümlerinden kolaylıkla fark edilebileceği ifade edilir. Onun Kudüs'te Mabedin tahribi sonrasında Yahudi dini hayatının merkezi haline gelen Yavne'deki en etkin rabbilerden birisi olduğu, tüm toplantı ve tartışmalarda görüşlerini açıkladığı da ifade edilmiştir.⁷

R. Yişmael, dönemin ilmi faaliyetleri arasında önemli yeri olan Grek hikmet ve felsefesi ile ilgilenmeye karşı çıkıyordu. Kişinin gece gündüz ayırabildiği tüm vaktini Tora çalışmasına hasretmesi gerektiğini ifade ederek Tora'yı çocuklarına ve torunlarına öğretmenin Tanah'ın emri olduğunu söylüyordu. Yeğeni Eleazar b. Dama'ya, Tora çalışmaya mani olacağı endişesi ile Grek hikmet ve felsefesiyle meşgul olmayı yasaklamasını bu görüşünün uygulama örneği olarak zikredebiliriz.⁸ Ancak bu rivayetin yanında gündelik hayatın devamını sağlamaya yönelik işlerin sürdürülmesini tüm vaktini Tora çalışma için kullanma emrine muhalif görmez. Talmud'da yer aldığına göre Şimon b. Yohay'ın Yeşu Kitabı 1/8'de yer alan "*Yasa Kitabında yazılanları dilinden düşürme*" pasuğundan/cümlesinden⁹ hareketle insanları tarım ve çiftçilik gibi dünyevi meşgalelerden uzak durmaya çağırmasına Rabbi Yişmael karşı çıkar ve Tesniye Kitabı 11/14'te yer alan "*Kendi tabıllarını toplayacaksınız*" ifadesinden hareketle Tora çalışması ile dünya işlerinin birlikte yürütülebileceğini savunur.¹⁰

Gelenek ve kimliğe sahip çıkmaya çok önem veren Yişmael, kişinin ölüm tehdidi altında iken bile din değiştirmeyi ancak alenen olmamak şartıyla

6 Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 83; Ayrıca bk. Porton, "Yishmael Ben Elisha", 14: 9890-9891; Mendelsohn, "Ishmael b. Elisha", 6: 649.

7 Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 83.

8 Porton, "Yishmael Ben Elisha", 14: 9891; Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 83.

9 Pasuk: Kutsal Kitap cümlesi.

10 Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 83.

kabul edebileceğini ifade etmesi, onun genel bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir.¹¹

Rabbâni kaynaklarda Yişmael'in Bar Kohba İsyanında¹² ölüm cezasına çarptırılan rabbiler arasında sayılmasına rağmen onun bu isyana kadar yaşayıp yaşamadığı tartışmalıdır. Rabbi Yişmael'in ekolünden R. İlay, R. Meir, R. Yonatan ve R. Yoşiyahu gibi pek çok önemli isim yetişmiştir.¹³ Yişmael'in rabbani Yahudilik açısından ehemmiyeti onun Tanah tefsircisi olarak yaptığı yeniliklerde yatmaktadır. Hillel ile başlayan, belli yorum kurallarına göre Tanah metinlerinin tefsir edilmesi anlayışı onunla daha da gelişmiştir. Hillel'e izafe edilen 7 yorum kuralı onun tarafından genişletilmiş, geliştirilmiştir. Levililer Kitabı üzerine midraşik bir çalışma olan *Sifra* isimli eserin girişinde Yişmael'e izafe edilen bu 13 yorum prensibi sıralanmaktadır.¹⁴

2. Rabbi Akiva'nın Hayatı

Yaklaşık olarak M.S. 50 – 132/135 yılları arasında yaşamıştır. Hem kendi yaptığı çalışmalar hem de ekolünün çalışmaları ile halaha konusunda öncü niteliğinde eserler ortaya çıkarmış olan Akiva, tannaim devrinin en önemli şahsiyetlerinden birisidir.¹⁵ Kendisi ve muasırı Rabbi Yişmael II. Mabe'd'in tahribi döneminde yaşamış olup bu dönemde mabet merkezli Yahudilik anlayışının Tora merkezli bir hale dönüşmeye başladığını, buna

11 Mendelsohn, "Ishmael b. Elisha", 6: 649; Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 83.

12 Bar Kohba İsyanı: Yahudilerin 132-135 yılları arasında Roma İmparatorluğuna karşı Kudüs-Filistin'de giriştikleri isyan faaliyetidir. Sonuçları itibarıyla Filistin/ Kutsal Topraklardaki Yahudi varlığına olumsuz etkisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aharon Oppenheimer, *The Bar Kokhba Revolt*, (Jerusalem: Zalman Shazar Center, 1980); Brian Hale Burnstein, *The Causes Of The Bar Kokhba Revolt: A Critical Reassessment And New Comparisons* (Yüksek Lisans Tezi, The University of British Columbia, 2017).

13 Safrai, "Yishmael ben Elisha", 10: 84.

14 *Sifra*, Baraita deRabbi Yişmael 1, 1-17. https://www.sefaria.org/Sifra%2C_Braita_d'Rabbi_Yishmael.2?lang=bi. (Erişim Tarihi: 19.06.2019). Ona izafe edilen yorum kuralları ile ilgili bilgi için bkz. Ömer Faruk Araz, "Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: Aralık 2016, 115-134.

15 Harry Freedman - Stephen G. Wald, "Akiva", *EJ*, 1: 562; Ayrıca bkz. Gary G. Porton, "Aqiva ben Yosef", *ER*, 1: 441; Louis Ginzberg, "Akiba ben Joseph", *JE*, 1: 304-306.

bağlı olarak Tora çalışmalarına toplum içerisinde dini bir faaliyet olarak diğer faaliyetlere nazaran çok daha fazla önem verildiğini ifade edebiliriz.

Akiva'nın hayatı ile ilgili rivayetlere ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Louis Ginzberg, otantik kaynaklara dayanarak onun gerçek bir hayat hikâyesinin yazılmasının muhtemelen mümkün olamayacağını ifade eder.¹⁶ Bu çerçevede onun kişiliğini anlatmak için Bâbil Talmudu'nda yer alan bir rivayette Tanrı Hz. Musa'ya hitaben gelecek nesillerde Akiva b. Yosef adında birisinin gelerek Tora'nın her harfini, halahaların tamamını açıklayacağı ifade edilmektedir.¹⁷ Buna bağlı olarak Hz. Musa'nın Tanrı'dan Akiva'yı görmek istediği ve Tanrının da Hz. Musa'ya Akiva'yı talebeli ile Tora çalışırken gösterdiği rivayet edilir. Hatta onun söylediklerini anlamadığı ve Tanrı'ya Akiva gibi birisi varken neden Tora'yı kendisi aracılığıyla gönderdiğini sorduğu ifadesi bile bu rivayetlerde yer almaktadır.¹⁸

İlk zamanlarda çobanlık yaptığı ve Kudüs'ün o devirdeki en zenginlerinden olan Kalba Savua'nın sürüsünü güttüğü, patronunun kızı Rahel ile evlenmeye karar vermeleri üzerine işten ayrıldığı, eşinin Akiva'dan Tora çalışmaya kendini adanması şartıyla evliliğe onay verdiği, Rahel'in babasının bu evliliğe onay vermeyip kızını mirasından mahrum ettiği, ancak Rahel'in tüm ekonomik zorluklara rağmen Akiva'ya destek olduğu,¹⁹ Akiva'nın Tora çalışmak için evden 12 yıl ayrılıp dönüşünde 12000 öğrenci ile geri geldiği²⁰ ve Rahel'in kocasının bir 12 yıl daha Tora çalışmak için gitmesine onay vermesinin akabinde Akiva'nın 24000 öğrenciyle geri döndüğü aktarılmaktadır.²¹

16 Hammer, Reuven, *Akiva: Life, Legend, Legacy*, (USA: University of Nebraska Press, 2015), s. 1.

17 *Talmud Babylonian*, (ed.) Isidore Epstein, (London: The Soncino Press, 1978), Menahot 29b. (Bundan sonra 'Babil Talmudu' olarak ifade edilecektir.)

18 *Babil Talmudu*, Menahot 29b, 1-5. Akiva'nın hayatı ve gençliği ile ilgili rabbâni kaynaklarda benzer tarzda pek çok bilgi bulunmaktadır. Ayrıntı bilgi için bk. Azzan Yadin, "Rabbi Akiva's Youth", *Jewish Quarterly Review*, 100 / 4, 2010, 573-597.

19 *Babil Talmudu*, Ketuvot, 62 b-63a; Nedarim, 50a.

20 *Midrash Rabbah*, (ed.) H. Freedman – M. Simon, (London: The Soncino Press, 1939), 2: LXI. 3. Ayrıca başka kaynaklarda 24000 ve 48000 öğrenci ile geri döndüğü rivayetleri de yer almaktadır. Bkz. *Babil Talmudu*, Yevamot, 62b; Nedarim, 50a.

21 Freedman, Wald, "Akiva", 1: 562.

Akiva'nın 40 yaşında Tora çalışmaya başlayıp kendi ana vatanı olan Lydda (Lud) da Eliezer b. Hurkanus'un yönettiği akademiye katıldığı rivayet edilmiştir.²² Mabedin ortadan kalkması sonrası Yahudi dini eğitiminin merkezinin Kudüs dışında Yavne gibi kentlere kayması, Akiva'nın ana vatanı Lud'da önemli rabbilerle çalışma fırsatı yakalaması açısından önemlidir.²³ Akiva'nın hocaları arasında kaynaklarda R. Eliezer b. Hurkanus, R. Yehoşua b. Hananya, R. II. Gamaliel²⁴ sayılmaktadır. Talebelerinden meşhur olanlar arasından R. Meir, R. Şimon b. Yohay (miladi 1.-2.yy), R. Yose b. Halafta (miladi 2.yy), R. Eleazar b. Şammua ve R. Nehemya zikredilmektedir. Akiva'nın talebelerinin Mişna, Tosefta ve Midraş Halaha gibi kaynaklarda kendisinden rivayetle aktardıkları ve yorumladıkları görüşleri günümüze ulaşmıştır.²⁵

Akiva'nın Tora öğrenmeye karar vermesi ile ilgili Kudüs Talmudu'nda farklı bir hikâye anlatılmaktadır. Buna göre Akiva bir cenaze ile karşılaşır. Uzun bir yol boyunca mezarlığa kadar tabutun taşınmasına yardım eder ve cenazenin defnine katılır. Sonrasında R. Yehoşua ve R. Eliezer'e gelerek bunu anlatır. Onlar ise Akiva'ya, yaptığı işin attığı her adımda sanki kan dökmek gibi olduğunu söylediklerini ifade ettikten sonra Akiva'nın "İyi bir iş yaptığımı düşündüğümde suçlu bulundum... Öyleyse bundan sonra rabbilere mürit olacağım." dediği ve Tora çalışmaya başladığı rivayet edilir.²⁶ Bu konu ile ilgili rabbilerin kendisini eleştirmesinin nedeni cenaze işleri ile uğraşanlarla ilgili manevi temizlik, arınma hükümleri konusunda Akiva'nın bilgi sahibi olmamasıdır.

Akiva'nın Tora öğrenmeye karar vermesi ile ilgili bir diğer rivayete göre ise o, 40 yaşına geldiği halde henüz ilim tahsiline başlamamıştır. Bir gün bir kuyunun yanında duruyorken oraya akan suyun aşağı kısımda taş üzerinde oyuk açtığını görüp bir çıkarımda bulunarak Tora ile meşgul olduğu takdirde Tora'nın kelimelerinin de kendi kalbine, gönlüne kolaylıkla nakşolacağını düşünerek ilim tahsiline başlar.²⁷

22 Ginzberg, "Akiba ben Joseph", 1: 304.

23 Hammer, *Akiva: Life, Legend, Legacy*, 12-13.

24 Şim'on b. Gamaliel'in oğludur ve II. Mabed'in tahribi sonrasındaki ilk "nasi" dir.

25 Freedman-Wald, "Akiva", 1: 562.

26 *Kudüs Talmudu*, Nazir 7.1 56a-b.

27 Yadin, "Rabbi Akiva's Youth", 580.

Dönemin siyasi şartları içerisinde Roma yöneticilerinin Tora çalışmaya karşı sert ve yasaklayıcı tutumları vardı. Bu durumun Pappos b. Yahuda tarafından Akiva'ya hatırlatılması üzerine konuyla ilgili görüşlerini şu meselle açıklar: Balıkçıların ağlarına yakalanmaması için balığa daha sığ ve çorak yerlere gitmesini telkin eden tilkiye balık “*Şayet biz kendimize ait olan, içinde yaşadığımız çevrede ve şartlar altında korkup mutsuz olacaksak, yabancı çevre ve şartlarda daha da huzursuz oluruz. Kendi şartlarımızla kendi dünyamızda yaşayamayacaksak ölsek yeridir.*” demektedir. Bu sebeple kendi özelliklerini terk ederek yaşamaktansa ölmeyi daha tercihe şayan görür.²⁸

Akiva'nın rabbani literatür üzerinde ne kadar etkin olduğu ile ilgili Bâbil Talmudu'nda şöyle bir rivayet vardır: “...*Mişna*'da yer alan anonim rivayetler R. Meir'e, *Tosefta*'da yer alan anonim rivayetler R. Nehemya'ya izafe edilmelidir. *Sifra*'da yer alan anonim rivayetler R. Yahuda'ya; *Saylar* ve *Tesniye Sifresi*'nde yer alan anonim rivayetler ise R. Şimon'a izafe edilmelidir. Ancak tüm bu anonim rivayetler R. Akiva'nın görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur...”²⁹

Bu ifadelerle ilaveten Jacob Brull, Jacob Zuri ve Zacharias Frankel gibi araştırmacılar *Mişna*'nın kodifikasyonunda Akiva'nın önemli bir rol üstlendiği görüşündedir. Ancak Jacob Neusner ve talebelerinin bu görüşler hakkında tereddütleri vardır. Ayrıca David Hoffmann ve Chanoch Albeck'in, Akiva'nın erken dönem midraşların oluşturulmasındaki rolü ile ilgili bazı tenkitleri vardır.³⁰

Akiva'nın hayatının 40'ar yıllık üç dönem halinde toplam 120 yıl şeklinde sunulmaya çalışıldığı, ilk dönemde Tevrat'a ilgisiz bir hayat yaşadığı, ikinci devrede ilim tahsil ettiği ve talebe yetiştirdiği, üçüncü devrede de okulunu ve içinde bulunduğu toplumun liderliğini yaptığı rivayetleri yer alsa da bunların efsanevi karakterde olduklarını ifade etmek gerekir. Ayrıca rabbani kaynaklarda tıpkı Hz. Musa gibi 120 yıl yaşadığı rivayet edilen 3 kişi

28 Freedman, Wald, “Akiva”, 1: 562-563.

29 *Babil Talmudu*, Sanhedrin 86a.

30 Porton, “Aqiva ben Yosef”, 1: 441. Erken dönem midraşların oluşumu ile ilgili özellikle son yüzyılda yapılan araştırmalarda genel olarak kabul edilen husus, tek bir kişi ya da ekolün bir eseri ortaya çıkarmasından daha ziyade bu eserlerin genellikle tedricen birkaç aşamada ve farklı ekollerin etkisi altında derlendiğidir. Midraşların oluşum süreçleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği*, 12-169.

daha olduğu, bunlardan birisinin de Akiva olduğu (diğer ikisi Rabbi Hillel ve R. Yohanan b. Zakkay'dır) rivayet edilmiştir.³¹

Kaynaklarda ılımlı bir kişilik olarak anlatılan Akiva'nın, kendi devrinde yaşayan ilim adamlarının aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklarda onların aralarını bulma hususunda önemli rol oynadığı aktarılmaktadır.³² Akiva'nın ölümü ile ilgili tarihsel detaylar verilmemekle birlikte neredeyse tüm kaynaklar onun Bar Kohba İsyanı (M.S. 132-136) ile bağlantılı olarak tutuklanıp bir süre sonra³³ öldürüldüğüne işaret etmektedir.³⁴

3. Yişmael ve Akiva Ekollerinin Genel Özellikleri

Yişmael ve Akiva Ekolleri, Yahudi kutsal kitabı Tanah'ın özellikle günlük hayata yönelik ahkâm ifadelerinin yorumlarına yaklaşımları başta olmak üzere genelde kutsal metinlerin tamamının yorumuna yönelik tutumları sebebiyle ayrılmaktadırlar.

İki ekolün görüşleri arasındaki en önemli farklılıklarının temelinde bu ekollerin kutsal metinlere bakışları olduğun söyleyebiliriz. Rabbi Yişmael ve ekolü kutsal metinleri gerek hermenötik gerek normatif açıdan bu dünya ile irtibatlı olarak görür ve değerlendirir. Rabbi Akiva ve ekolü ise kutsal metinlere bu dünyanın dışında, hatta üstünde bir konum vererek onlara yaklaşır. Kutsal metinlerle ilgili her şeye kutsal gözüyle bakılır. Dolayısıyla da Akiva Ekolünce kutsal kitabın her bir harfi, tekrarları, yer yer anlatımı ile ilgili hususiyetleri kutsal addedilerek bunlar yorumlanmaya çalışılarak bunlardan ahkâm çıkarılır.³⁵

31 *Sifre Deuteronomy*, (ed.) Reuven Hammer, (USA: Yale Un. Press, 1986), 382.

32 Babil Talmudu, Bereşit 27b - 28c.

33 Babil Talmudu, Sanhedrin 12a.

34 Moritz Steinschneider, *Jewish Literature from Eight to Eighteenth Century: with an Introduction on Talmud and Midrash*, terc. William Shotliswoode, (London: Longman, Brown, Green, Longmans & Roberts, 1857), 19; Ayrıca bk. Paul Mandel, "Was Rabbi Aqiva a Martyr? Palestinian and Babylonian Influences in the Development of a Legend", *Rabbinic Traditions between Palestine and Babylonia*, (ed.) Ronit Nikolsky and Tal Ilan, (Leiden: Brill, 2014), 306-353.

35 Örneğin kutsal metinlerde geçen herhangi bir tekrar ifadesi Rabbi Yişmael Ekolü tarafından daha önce anlatılan bir hususun tekrar edilmesi –dolayısıyla üzerinde çok da durulmaması gereken bir husus- olarak görülürken Akiva Ekolü bunlara özel anlamlar yükleyerek konuya yaklaşır. Onlar için kutsal metinlerin her harfi, kutsal metinlerdeki her ifade, ibare ve işaret titizlikle ele alınmalıdır.

Kutsal metinlere yönelik bu temel perspektif onların farklılaştığı, ayrıştığı diğer metodolojik konulara da yansımaktadır.³⁶

Yişmael ve Akiva Ekollerinin yorum metotlarında farklılıklar görülmektedir. Genel olarak R. Yişmael'in yorum metodunun kendisine izafe edilen kurallarla birlikte Tanah tefsirinde çağdaşı R. Akiva'ya nispeten daha fazla mantığa ve metinlerin literal anlaşılmasına dayanan bir yapı arz ettiği; Akiva'nın yorum metodunun ise, daha esnek bir tutumla yer yer mantık çizgisinden uzaklaşarak hayali vb. unsurlar ihtiva ettiği ifade edilir. Bu tespit aslında iki rakip ekolün yorum sisteminin farkını açıklamak açısından son derece önemlidir. R. Yişmael'e göre Tanah metinlerinde muhteva ve genel anlatılmak istenen husus önemli görülüyor iken R. Akiva Ekolüne göre Tanah yorumunda her bir cümle, kelime, harf ya da işarete büyük ehemmiyet atfedilir. Cümleler içerisinde yer alan ve dışardan bir bakış açısıyla bazen gereksiz olarak görülebilecek tekrar ifadeleri Akiva ekolü için çok önemli iken Yişmael Ekolünde bu tür kelime ya da ifadelere hüküm çıkarma konusunda çok ehemmiyet verilmez. R. Yişmael bu tür ifadeleri dikkate almamasına gerekçe olarak "Divre Tora ke-laşon bney adam/תורה דיורה/אדם בני כלשון" "Tora'nın ifadeleri insanoğlunun lisanı gibidir" prensibini zikreder. Buna göre Tanrı'nın buyruklarının insanlar tarafından kolayca anlaşılması için tanrı insanların kendi dil kullanımlarına uygun şekilde onlara hitapta bulunur. İnsanların konuşmalarında yer yer tekrarlar, daha fazla izahlar, bazen ilave kelime kullanımları bulunduğu gibi Tanah'ta da aynı durum geçerlidir. Bu sebeple her bir harf, noktalama ya da ayrıntı yerine metin ve ifadeyle genel olarak anlatılmak isteneni dikkate almak gerekir. R. Akiva Ekolü bu yaklaşımın aksini kabul etmektedir. Onlara göre metnin herhangi bir yerinde tekrar edilerek söylenen her şey yorumlanmalıdır. Onlar, metinde yer alan bu tekrarlardan yerine göre farklı yorumlar çıkarmanın uygun olabileceğine dikkat çekerler. Çünkü bazı cümlelerdeki tekrarlar bağlamlarıyla değerlendirildiğinde yeni bir anlama gelebilir. Bu sebeple Akiva Ekolü kutsal metinlerde hiçbir ifade ya da işaretin gereksiz olmadığını, bunların her birinin özel bir maksada matuf olduğunu ifade ederek bunları açıklamaya çalışır. Hatta eğer yorumcu metindeki gizli hakikati ortaya çıkaramıyorsa bu metinle ilgili bir kusur değil,

36 Tzvi Novick, *What is Good and What God Demands*, (Leiden: Brill, 2010), 61-62.

yorumcunun beceriksizliği olarak görülür.³⁷ Mesela et ve süt ürünlerinin bir arada tüketilmemesi ile ilgili kuralın dayanağı olan emir Çıkış 23/19, 34/26 ve Tesniye 14/21’de zikredilmektedir. Bu ifadenin³⁸ üç kez tekrar edilmesinin nedeni nedir? Bu tür durumlar için Yişmael Ekolü bu tekrarlara özel bir anlam yükleyerek açıklamaya çalışmazken Akiva Ekolü üç kez tekrarı çeşitli yorumlarla izah etmeye çalışır. Bu örneğin izahı için Mehilta’da dokuz ayrı yoruma yer verilmektedir.³⁹

Tanah metnine farklı bakış açılarının olması bu ekollerin farklı usuller geliştirmelerini sağlamıştır. Ancak bu konuda mutlak anlamda bir ayrışmadan söz edilemez. Her iki ekole ait eserler incelendiğinde bu ekollerin birbirinin tekniklerini karşılıklı olarak kullandıkları, hatta R. Yişmael’in kendisine izafe edilen 13 yorum tekniğinin tamamını kullanmadığı; ayrıca listesinde yer almayan başka teknikler de kullandığı görülebilir.⁴⁰ Yişmael’in kullandığı kurallar daha çok mantık temelli iken Akiva’nın kullandıkları gramer ve yorum kuralları ağırlıklıdır. Akiva özellikle gramer kurallarına dayanan yorumlara yer vermiştir. Örneğin Akiva mastar fiil kullanımını mutlak anlamda alır ve cümlenin anlamını genişletir. Bu bağlamda Sayılar 15/31’de yer alan “... Bu nedenle o kişi halkının arasından kesinlikle atılacak, suçunun cezasını çekecektir.” ifadesinde “hikkaret tikkaret” kelimelerinin kullanımının anlamı genişlettiği, hikkaret ile bu dünyada, tikkaret ile ahirette halkın arasından atılacağını anlattığı yorumu yapılır.⁴¹

37 Porton, “Yişma’el Ben Elisha”, 14: 9891; Ayrıca bk. Porton, “Aqiva ben Yosef”, 1: 441; David Stern, “Midrash and Midrashic Interpretation”, <http://online.sfsu.edu/kmillet1/midrash.pdf>, (Erişim: 19.06.2019), 1864; Bu konuda örnek yorumlar için bkz. Babil Talmudu, Hagiga 12a; Şavuot 26a; *Midraş Rabbah*, 1 (Genesis Rabbah), 1.14 (Burada Tanrı’nın kainatı yaratmaya başlaması ve yaratılış sırası ile ilgili kutsal metinlerdeki ifadeler yorumlanmaktadır.)

38 “Oğlağı annesinin sütünde haşlamayın.” ifadesi.

39 Bu yorumlardan birkaçı şöyledir: “Bu üç tekrarın birinde sığır cinsi, birinde koyun cinsi, birinde keçi cinsi kastedilmektedir.” “Emrin birincisi evcil hayvanlar için, ikincisi av hayvanları için, üçüncüsü kümes hayvanları içindir.” “Birincisi onu yemenin yasak olması için, ikincisi onu pişirmenin yasak olması için, üçüncüsü ondan faydalanmanın yasak olması içindir.” Diğer yorumlar için bkz. David Stern, “Midrash and Midrashic Interpretation”, 1867-1868.

40 Porton, “Yişmael Ben Elisha”, 14: 9891. Rabbani yorum kurallarının üçüncü aşamasını oluşturan

41 “Hermeneutics”, The Jewish Virtual Library, Erişim: 05. Temmuz 2019), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hermeneutics> ,

Tannaim ve amoraim⁴² dönemi kaynaklarında iki ekolün metot farklılıkları ile uzlaşamadıkları konular yer almaktadır. Modern dönemde yapılan çalışmalarla Talmud literatüründen ve halahik midraşlardaki görüşlerden hareketle iki ekolün farklı yaklaşımları ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.⁴³

İki ekolün midraşik eserlerine baktığımızda R. Yişmael'in midraşının genellikle R. Akiva'nın midraşına oranla daha ılımlı, açıklamaları pasuğun düz anlamından daha az ayrıldığını görmekteyiz. Yişmael birden çok middot'a (yorum kurallarına) farklı cümleler arasında mukayeselere yer vermeyi tercih ederken Akiva bir pasuğa yoğunlaşarak pasuğun kelime ve harflerinden hareketle ondan bazı çıkarımlarda bulunmaya çalışmaktadır. İki ekol halahik sonuçlara ulaşmak için çoğunlukla farklı metotlar kullanmayı tercih etmektedir. Bazı durumlarda hem midraş metotları hem de halahik sonuçları farklı olmaktadır.⁴⁴

Rabbi Akiva'nın Tanah metninden hüküm çıkarırken her bir kelime, harf ve hatta işarete özel önem verdiğini ifade etmiştik. Buna İbranice bazı edatların kullanımıyla ilgili yaklaşımını örnek olarak verebiliriz: Rabbi Akiva için bazı edat ve takıların, hüküm çıkarmada büyük önemi vardır. Ona göre “ancak” anlamına gelen “ah” (אך) ile “yalnızca” anlamına gelen “rak” (רק) edatları, metinde bu edatlardan sonra gelen kısmı genel hükümden ayırıcı görev ifade ediyorken, “aynı zamanda” anlamındaki “gam” (גם) ile “et” (אם) edatları ise metinde bu edattan sonrasını hükme dâhil edicidir. Hatta iki ekol arasında bazen bir harfin yorumundan dolayı farklı halahik sonuçlar çıkarılabilmektedir. R. Yişmael ise R. Akiva tarafından uygulanan Tanah metinlerinin harf harf ayrıntılı olarak yorumlanmasına karşı çıkarak,

42 Amoraim: Miladi 220 ile 500 yılları arasında, Mişna'nın yorumlanması faaliyetini icra ederek özellikle Talmudlar başta olmak üzere pek çok midraş eserinin de ortaya çıkmasını sağlamış ilim adamları grubuna verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Moses Mielziner, “Amora”, *JE*, 1: 527-528.

43 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, *The Literature of the Sages II*, (ed.) Shmuel Safrai v.dğr., (Netherlands: Royal Van Gorcum Fortress Press, 2006), s.17; a.mlf., “Midreshei Halakhah”, *EJ*, 14: 197.

44 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 18; Ayrıca bkz. Man Ki Chan, *A Comparative Study Of Jewish Commentaries and Patristic Literature on the Book of Ruth*, (Doktora Tezi, University of Pretoria, 2010), s.122.

kendi tefsirini genel hermenötik kurallarına, farklı cümlelerin mukayesesine dayandırmaktadır.⁴⁵

Cümlelerin basit anlamı ile akıl arasında ortaya çıkabilecek olası çelişkide Rabbi Akiva, ilgili pasuğu literal anlamının dışında tannaim ulemasının görüşlerini yansıtan fikirlerle uyumlu midraş yorumu ile açıklayarak çelişkiyi çözmeye çalışır. Yani nassın yorumlanması suretiyle akılla uyumlu hale getirilmesi söz konusudur. Yişmael ise Akiva'nın aksine hermenötik kuralların uygulanmasıyla pasuğa verilen rabbâni anlam ile pasuğun basit anlamı arasındaki çelişkiyi ifade ederek her iki yorum ve anlamın da doğru olabileceğini belirtmek suretiyle farklı bir yaklaşımda bulunur.⁴⁶

Yişmael ile Akiva arasındaki ihtilafın ortaya çıktığı bir diğer alan da middot denilen yorum kurallarının uygulanabilirlik sınırlarıdır. Yişmael bu yorum kurallarının uygulanması konusunda sınırlandırıcı bir yaklaşım sergilerken Akiva genişleticidir. Yişmael, “lamed min ha-lamed” denilen, çıkarım yapılmış bir anlamdan ayrı bir anlam çıkarımında bulunmaya izin vermez. Yani Torâ'da açıkça bulunmayan ve çıkarımla elde edilmiş bir hükmün ilave yeni hükümler çıkarmak için temel alınamayacağını ileri sürer. Akiva ise bu görüşün aksini savunmaktadır. Ayrıca Yişmael ceza hükümlerinin mantıksal çıkarımlarla elde edilemeyeceğini, bizzat Torâ'ya, yani kesin nassa dayanması gerektiğini ileri sürerken Akiva ceza hükümlerinin mantıksal çıkarım yoluyla elde edilebileceği kanaatinde dir.⁴⁷ Kısaca iki ekolün dini hükümlerin (halaha) ortaya konması ve açıklanması, bu hükümlere yaklaşım ile ilgili farklı usulleri göze çarpmaktadır. Yişmael ekolünün genelde halahaların kutsal kitap metninden hareketle ortaya konması yolunu izliyorken Akiva ekolünün daha geniş bir yorum perspektifi ile hareket ettiğini ifade edebiliriz.⁴⁸

45 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 18-19, 21. Ayrıca bkz. *Midrash Rabbah*, 1 (Genesis Rabbah), 22.2.

46 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 22-23; a.mlf., “Midreshei Halakhah”, 14: 197.

47 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 23-24; a.mlf., “Midreshei Halakhah”, 14: 197.

48 Azzan Yadin-Israel, “Concepts of Scripture in the Schools of Rabbi Akiva and Rabbi Ishmael”, *Jewish Concepts of Scripture*, (ed.) Benjamin D. Sommer, (New York: New York Un. Press, 2012), 53-60.

Yorum kurallarının uygulanması ile ilgili olarak ayrıca şunları da ilave edebiliriz: Bu ekollerin her ikisi de “kal va-homer” (kolaylık ve zorluk) ve “gezera şave” (benzerler arası mukayese) gibi yorum kurallarını küçük farklılıklarla da olsa uyguluyorlardı.⁴⁹ “Kelal-u ferat, perat-u kelal ve kelal-u ferat-u kelal” (genel ve özel, özel ve genel, genel ve özel ve genel) gibi kurallar⁵⁰ sadece Yişmael Ekolünün midraşlarında görülebilir. Akiva Ekolünün çalışmalarında farklı terminolojilerle farklı kuralların uygulamaları görülebilmektedir.⁵¹

İki rabbi, bazı konuların halka açıklanıp açıklanmayacağı ile ilgili olarak birbirlerine muhalif görüşler ileri sürerler. Yasak cinsel ilişkilerle ilgili hükümlerin tartışmalarının halkın önünde yapılmaması gerektiği görüşünde olan Akiva'nın aksine, Yişmael Ekolü eserlerinde bu konularda ayrıntılara girilerek yorum ve açıklamalar yapılmaktadır.⁵²

Tüm bu metodolojik farklılıklara bağlı olarak Yişmael ve Akiva'nın ayrı tefsir metotları kullandıklarının tespit edilmesi, ilim adamlarını halahik midraşları iki ekole göre tasnif etmeye yöneltmiş; eserlerle ilgili sınıflandırma yapılırken “kullanılan midraş metotları, terminolojisi, rabbi isimleri, karakteristik yorumlar ve anonim ifadeler dikkate alınmıştır. Buna bağlı olarak tannaim ve amoraïm dönemine ait olduğu genellikle kabul edilen ilk dönem Yahudi Tanah tefsirleri diyebileceğimiz midraş eserlerinin okullara göre tasnifi yapılmıştır.⁵³ Bunları şöyle gösterebiliriz:

49 Kal va-Homer: İbrance “kal” (כל) ağırlık bakımından hafif ve daha önemsiz olan, “homer” (חומר) ise öncekine göre daha ağır ve önem arz eden anlamına gelir. Terim olarak, hafif olandan ağır olanı yahut ağır olandan hafif olan ile ilgili sonuca ulaşma veya hüküm çıkarma demektir. Gezera Şave ise iki benzer hükmün mukayese edilerek bir başka hükmün çıkarılmasını sağlayan yorum kuralı olduğu söylenilebilir. Bu kurallarla ilgili açıklama ve örneklerin yer aldığı ayrıntılı bilgi için bkz. Araz, “Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı”, 121-122.

50 “Kelal” “genel, “perat” ise özel anlamına gelir. Bu kurallar genel bir hükmün özel bir hükümlerle sınırlandırılması, ya da özel bir hükümden genel bir hükme ulaşılması anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi ve örnek uygulamalar için bkz. Araz, “Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı”, 125-126.

51 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 27; a.mlf., “Midreshei Halakhah”, 14: 197-198.

52 Kahana, “The Halakhic Midrashim”, s.24; a.mlf., “Midreshei Halakhah”, 14: 197-198.

53 Yadin-Israel, “Concepts of Scripture in the Schools of Rabbi Akiva and Rabbi Ishmael”, 48-49.

Sıra No	Eser Adı	Eserin Muhtevası	Okulu/Ekolü
1	Sifra	Levililer Kitabı tefsiri	Akiva Ekolü
2	Tesniye Sifresi	Tesniye Kitabı tefsiri	Akiva Ekolü
3	Sayılar Sifresi	Sayılar Kitabı tefsiri	Yişmael Ekolü
4	Rabbi Yişmael Mehiltası	Çıkış Kitabı tefsiri	Yişmael Ekolü
5	Şimon b. Yohay Mehiltası	Çıkış Kitabı tefsiri	Akiva Ekolü
6	Sifre Zuta ⁵⁴	Sayılar Kitabı tefsiri	Akiva Ekolü

İki ekol arasında bazı terim veya ifadelerin özellikle kullanılması/tercih edilmesi açısından da farklılıklar görülebilmektedir. Belli terim ve başlangıç cümleleri tüm midraşlarda ortak olarak kullanılıyorken, bazı terimlerin kullanımı belli ekollere özeldir. Bu durum iki ekolün geliştirdikleri kendilerine has usullerini farklı kılan kullanım ve ifadelerdir. Örneğin “Bu Torâda bir –hermenötik- prensiptir” anlamına gelen “ze midda be-Tora/זו מידה בתורה” ifadesi ve paraşaların⁵⁵ başlarında yer alan “Bu paraşa neden ifade edildi” anlamına gelen “lama ni’merû paraşa ze/זו לאמר פרשה” sorusu Yişmael Ekolüne özgüdür. Aynı şekilde eserlerde yer alan “Bu neden ifade edildi” anlamına gelen “lama neemar/לאמר פרשה” ifadesi ile “Hüküm, emir, öğreti nedir?” anlamına gelen “ma talmud lomar/מה תלמוד לומר” ifadesi de aynı ekolün eserlerinde sıkça kullanılır.⁵⁶ Tarihte iki ekolün usul olarak farklılıklarını ifade eden bu kullanımlar günümüzde bize ekollerin rivayetlerinin izini sürme, bunları tespit etme hususunda yardımcı olmaktadır.

İki ekolün ortaya koyduğu eserlerde kullanılan, aktarılan rivayetler ve görüşlerle ilgili kendi ekollerinden olanlara yönelik bir kullanım hassasiyeti ile ara ara karşılaşmaktadır. Yişmael Ekolü midraşlarında kendi ismine ilaveten talebelerinden R. Yoşiya, R. Yonatan, R. Natan ve R. Yitshak isimleri çok sık

54 Erken dönem midraş eserlerinin muhtevaları ve temel özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği*, 230-249. Ayrıca Sifre Zuta’nın bir kısmının Yişmael Ekolüne ait olduğu bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır.

55 Paraşa: “Peraşa” olarak da ifade edilir. Yahudilikte haftalık sinagog ibadetine Tevrat’ın okunan belli bölümleri/paraşaları vardır. Kısaca Tevrat’ın bölümlerine verilen genel bir isimdir.

56 Yadin-Israel, “Concepts of Scripture in the Schools of Rabbi Akiva and Rabbi Ishmael”, 49-50; Ayrıca bkz. Kahana, “The Halakhic Midrashim”, 27.

olarak zikredilirken bu isimler Akiva Ekolüne ait metinler ile büyük oranda bu ekol kaynaklarına dayanarak oluşturulmuş olan Mişna'da çok az zikredilirler. Buna karşın örneğin Akiva Ekolünün en önemli rabbilerinden olan R. Şimon bar Yohay adına da Yişmael Ekollerinin kaynaklarında pek rastlanmadığını ifade etmeliyiz.⁵⁷

SONUÇ

Yahudilik özellikle M.S. 70 yılında II. Mabedin Roma tarafından yıkılması ve sonrasında gelişen siyasi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak önemli yapısal değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde özellikle Bar Kohba İsyanı sonrasında Kudüs'teki Yahudilerin şehirden çıkarılması ile dini hayatın odak noktası tamamen değişmiş; milattan önce 515 yılında Babil Sürgünü dönüşü Zerubabel önderliğinde yapılan 2. Mabedin yerini Yahudi Kutsal Kitabı Tanah ve onunla ilgili çalışmalar almıştır. Bu süreçte özellikle Hillel ve Şammay ile ivme kazanan Tanah'ın anlaşılması ve yorumlanması faaliyetinde Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva ile onların izini takip eden talebelerinin oluşturduğu gelenekler son derece önemli roller oynamış; bu ekollerin kutsal metinlere yönelik farklı usulleri, yaklaşımları, görüşleri zamanla Tanah çevresinde ortaya çıkacak olan Mişna, Talmudlar ve Midraş literatüründe yer almış ve bu yönüyle Yahudi dini literatürünün teşekkülünde önemli katkılar sağlamışlardır. Rabbani Yahudiliğin teşekkülünde hayati rol oynayan bu iki Yahudi âliminin özellikle ahkâm konuları başta olmak üzere kutsal kitabın izahıyla ilgili tartışmalarını başta talmudlar olmak üzere klasik Yahudi dini literatürü içerisinde bulabiliriz.

KAYNAKÇA

- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Araz, Ömer Faruk. "Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri İçin Oluşturduğu On üç Yorum Kuralı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: Aralık 2016, 115-134.
- Burnstein, Brian Hale. *The Causes Of The Bar Kokhba Revolt: A Critical Reassessment And New Comparisons*. Yüksek Lisans Tezi, The University of British Columbia, 2017.
- Chan, Man Ki. *A Comparative Study Of Jewish Commentaries And Patristic Literature On The Book Of Ruth*. Doktora Tezi, University of Pretoria, 2010.

57 Kahana, "The Halakhic Midrashim", 28; (Bu farklılıklara karşın Merkava Mistisizmi her iki ekolün da ilgi gösterdiği bir alandır. Bu hususta ilk eserlerden birisi olan *Heikhalot Zutartı*'nin Akiva Ekolüne, diğerine nispeten daha geç döneme ait olan *Heikhalot Rabbati*'nin Yişmael Ekolüne ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Safrai, "Yişmael ben Elisha", 10: 84.)

- Freedman, Harry - Stephen G. Wald. "Akiva", *Encyclopaedia Judaica*, 1: 562. USA: Thomson-Gale, 2007.
- Ginzberg, Louis "Akiba ben Joseph", *The Jewish Encyclopaedia*, 1: 304-306. New York and London: Funk & Wagnalls Comp., 1904.
- Hammer, Reuven. *Akiva: Life, Legend, Legacy*, USA: University of Nebraska Press, 2015
- Kahana, Menahem I. "The Halakhic Midrashim", *The Literature of the Sages II*, (ed.) Shmuel Safrai v.dğr., Netherlands: Royal Van Gorcum Fortress Press, 2006, 4-105.
- Kahana, Menahem I. "Midreshei Halakhah", *Encyclopaedia Judaica*, 14: 197. USA: Thomson-Gale, 2007.
- Mandel, Paul. "Was Rabbi Aqiva a Martyr? Palestinian and Babylonian Influences in the Development of a Legend", *Rabbinic Traditions between Palestine and Babylonia*, (ed.) Ronit Nikolsky and Tal Ilan, Leiden: Brill, 2014, 306-353.
- Mendelsohn, S. "Ishmael b. Elisha", *The Jewish Encyclopaedia*, 4: 648-649. New York and London: Funk & Wagnalls Comp., 1904.
- Midrash Rabbah, (ed.) H. Freedman – M. Simon, London: The Soncino Press, 1939.
- Mielziner, Moses. "Amora", *The Jewish Encyclopaedia*, 1: 527-528. New York and London: Funk & Wagnalls Comp., 1904.
- Novick, Tzvi. *What is Good and What God Demands*, Leiden: Brill, 2010.
- Oppenheimer, Aharon. *The Bar Kokhba Revolt*, Jerusalem: Zalman Shazar Center, 1980.
- Porton, Gary G. "Yishmael Ben Elisha", *Encyclopaedia of Religion*, 14: 9890-9891. USA: Macmillan Reference, 2004.
- Porton, Gary G. "Aqiva ben Yosef", *Encyclopaedia of Religion*, 1: 441. USA: Macmillan Reference, 2004.
- Safrai, Shmuel. "Yishmael ben Elisha", *Encyclopaedia Judaica*, 10: 83. USA: Thomson-Gale, 2007.
- Sifra, Baraita deRabbi Yişmael. Erişim: 19 Haziran 2019. https://www.sefaria.org/Sifra%2CBraita_d'Rabbi_Yishmael.2?lang=bi.
- Sifre Deuteronomy*, (ed. Reuven Hammer), USA: Yale Un. Press, 1986.
- Sperber, Daniel. "Tanna, Tannaim", *Encyclopaedia Judaica*, 19:505-506. USA: Thomson-Gale, 2007.
- Steinschneider, Moritz. *Jewish Literature from Eight to Eighteenth Century: with an Introduction on Talmud and Midrash*, (terc. William Shotlisswoode), London: Longman, Brown, Green, Longmans & Roberts, 1857.
- Stern, David. "Midrash and Midrashic Interpretation", <http://online.sfsu.edu/kmillet1/midrash.pdf>, (Erişim Tarihi: 19.06.2019), 1863-1875.
- Talmud Babylonian*, (ed.) Isidore Epstein, London: The Soncino Press, 1978.
- The Jerusalem Talmud: a translation and commentary*, (ed.) Jacob Neusner, USA: Hendrickson Publishers, 2008.
- The Jewish Virtual Library. "Hermeneutics". Erişim: 05 Temmuz 2019, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hermeneutics>.
- Yadin, Azzan. "Rabbi Akiva's Youth", *Jewish Quarterly Review*, 100/4, (Fall, 2010), 573-597.
- Yadin-Israel, Azzan. "Concepts of Scripture in the Schools of Rabbi Akiva and Rabbi Ishmael", *Jewish Concepts of Scripture*, (ed. Benjamin D. Sommer), New York: New York Un. Press, 2012.

